

Александра Б. Ивановић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 09. 2022.
Прихваћен: 15. 11. 2022.

ТОПИКА И МИМЕЗА У СЛУЖБИ СВЕТОМ КНЕЗУ ЛАЗАРУ

Рад је посвећен тумачењу и класификацији топоса у Служби Светом кнезу Лазару, као и миметичким аспектима овог литургијског текста. Разматра се место филолошке методе Е. Р. Курцијуса у савременој византинистици и палеославистици и указује на могућности истраживања византијске топике у српској средњовековној поезији. Топоси у химнографском саставу посвећеном светом кнезу проучавају се у светлу грађења идеалног хагиотипа, као и обликовања колективног идентитета и културног памћења заједнице.

Кључне речи: химнографија, служба, средњовековна књижевност, кнез Лазар, топос, Курцијус, мимезис, културно памћење

Какав је значај тополошке методе Ернста Роберта Курцијуса за проучавање словенског средњег века? Незаменљиви део силабуса из области филологије на универзитетима широм света, његова чувена студија *Европска књижевност и латински средњи век* (1948) одлучујуће је утицала на генерације западноевропских медијевиста. По обухватности визије и вишедеценијској популарности, ова књига можда се може самеравати тек са *Мимезисом* (1946) Ериха Ауербаха, још једног немачког филолога који је делио идеју о културном јединству Западне Европе и рађању њене књижевности из духа античке традиције. Курцијусова тежња да се границе

* aleksandraivanovic@outlook.com

националних култура превазиђу оцењена је врло позитивно у временима након Другог светског рата, мада је његова студија већ тада доживела и низ негативних критика¹. Основни разлог отпора Курцијусовој методи лежао је у потреби медијевиста да одбране самосвојност и јединственост германске и романске књижевне традиције, да их „еманципују” у односу на латинско наслеђе (Уц 1998: 360). Критиковано је и занемаривање специфичности средњовековног песништва, чак и извесно постављање у инфериоран положај у односу на поезију антике. Курцијус је, према речима Стивена Јегера у есеју провокативног наслова *Ернст Роберт Курцијус: Презир једног медијевисте према средњем веку*, средњовековну књижевност „поставио у стеге, у концептуални рам који је инсистирао на њеном нестваралачком и изведеном карактеру, и са грмећим ауторитетом доказао да њени скромни дometи потичу од много већих квалитета епохе која јој је претходила и нападала је.” (Јегер 2016: 367) Из овог се цитата могу посредно ишчитати одређена уверења о природи књижевног топоса (онако како је дефинише Курцијус) и тзв. *Toposforschung*-а, истраживања топике. Тај став јасно сучељава „нестваралачку” топику са једне стране и креативну оригиналност са друге. Топос је у таквој бинарној опозицији пре свега ограничавајући, репетитивни елемент, који спутава безграничну и непоновљиву имагинацију. Будући да Курцијус уистину врло слободно дефинише појам топоса, и мање простора посвећује његовим променама и трансформацијама, остављена је могућност да се ова дијалектика овешталога и стваралачког до крајности упрости, а сам термин топос сведе на баналност клишеа и пословичног „општег места”.

Многи књижевни историчари који следе Курцијусов метод нису ништа мање флексибилни при дефинисању термина топос. Тако, на пример, Томас Прач у драгоценој студији *Хагиографски топос: грчка житија светаца у средњовизантијско доба* (2005) – првом обухватном каталогу топике у византијским житијима – посвећује тек неколико параграфа (у монографији од око пет стотина страница) одређењу овог термина. Он топос дефинише као „књижевну константу”, „градивни елемент” књижевности, нешто што је написано схематизованим начином. (Прач 2005: 11, 355) Не разматрајући значења која је овај појам имао у античкој реторици (и могуће паралеле са византијском реториком²), Т. Прач потом

¹ Листу негативних судова о Курцијусовој филолошкој (али и политичкој) позицији даје Ричард Уц у свом такође критички настројеном есеју под насловом „Прочишћавање” дисциплине: *Ернст Роберт Курцијус и његов медијевистички обрт*. Види: Уц 1998: 359–361. Уколико није другачије назначено, сви наводи на енглеском језику у раду дати су у нашем преводу.

² Посебно је важан однос поменутих хагиографских топоса према византијској реторици у ширем смислу, као и према наслеђу античке реторичке топике и појмова *locus* и *inventio*. У

класификује разноврсне византијске топосе: устаљене мотиве, наративне слојеве, концептуалне метафоре, чак и идеје. Надахнута његовим истраживањем, Дагмар Кристијанс објављује први систематичан преглед топике у византијској и раној словенској химнографији (Кристијанс 2018: 11). Она такође не образлаже превише дефиницију самог термина, нити упућује на Курцијуса и његову тополошку методу. Њено истраживање превасходно је текстолошко, усмерено истовремено на рукописе источнословенских минеја од XI до XIII века и на обимну грађу њихових византијских узора. Методолошку основу она проналази изван теорије књижевности, у примењеној лингвистици и моделу формулаичног језика Елисон Реј³. Овај модел подразумева да „корисник језика има на располагању велики број полуготових фраза које представљају појединачне изборе” (Синклер 1991: 110), концепт унеколико сличан топосу. Избори устаљених образаца увек имају своје прагматичне и културне асоцијације⁴, изван сфере језика. У поменутом теоријском оквиру Д. Кристијанс топос сагледава као схему која собом носи културно значење и упућује на одређени поглед на свет.

Ауторка посебно разматра на које начине химнографи топосе поникле у византијском културном кругу прилагођавају словенској публици, имајући, притом, у виду њихов двоструки циљ: да им омогуће правилно разумевање Светог Писма, и уједно представе образац живљења идеалног хришћанина. Једна од замерки Курцијусовој методи – да је топика за њега „непокретна ризница”, „царска круна која се преноси кроз генерације” (Бероу 2013: 17) – овде се у извесном смислу превазилази у анализи ширења византијских топоса, њихових варијација и адаптација на словенском тлу. Нарочит допринос ове студије представљају тумачења преводилачких техника и стваралачких парафраза којима словенски преводиоци „декодирају” и трансформишу топосе потекле из медитеранске културне средине, у извесном смислу далеке култури и свакодневици Словена.

Као што се може приметити из наведених примера, за разлику од савремених токова западноевропских студија средњовековља, немачка византинистика обновила је интересовање за Курцијусово истраживање

том одређењу топика представља „складиште залиха” заједничко песницима и беседницима. Више о томе види у: Јелачић Србуљ 2007: 62.

³ Концепт формулаичног језика врло је утицајан у савременој лингвистици, нарочито теорији усвајања језика, а Елисон Реј једна је од значајнијих теоретичарки у овом пољу. О формулама и формулаичности писала је у низу студија. Види: Реј 2002, Реј 2008.

⁴ Д. Кристијанс нарочито наглашава вантекстовне импликације формуле, будући да њима средњовековни стваралац „управља током мисли” својих читалаца и слушалаца, усмеравајући их ка исправном тумачењу богословских и библијских текстова. Више о томе види у: Реј 2008: 20–21 према Кристијанс 2018: 10.

топоса. Ова тенденција учвршћује се и у палеославистици последњих деценија, у радовима италијанских, руских и бугарских слависта као што су Марија Кјара Феро, Татјана Руди, Аделина Ангушева-Тиханов, Искра Христова-Шомова, Радослава Станкова⁵. Чини се да међу палеославистима данас нема бојазни (макар не у тој мери) да би превише нагласка на византијском наслеђу „изобличио канон“⁶ словенских књижевности. Проучавање хирилометодијевског наслеђа заједничког свим Словенима налази се у темељу савремених историја националних књижевности – а са њим и схватање о јединственом византијском културном кругу⁷. Можда је низ радова о словенско-византијској топици начин да се надомести недостатак обухватне студије чији би аналогни назив могао бити – *Европска књижевност и византијски средњи век*.

Мада је Ђорђе Трифуновић у есеју *Стара српска црквена поезија* још 1970. године дао оквир за тополошко изучавање средњовековне српске химнографије, обухватнијих студија и каталога топоса још увек нема. Његово становиште да је српскословенски песнички језик своје основе имао у преводима византијске поезије, од које је наследио „шири круг стајаћих и општих песничких места“ (Трифуновић 1970: 21), разлистава се потом у каталоге „песничких слика и метафора“, „знамења“, „символа“, као и „символичких виђења сцена“ (Трифуновић 1970: 22–51). Пишући темељни чланак о жанру о којем у нашој књижевној историји до тада готово да и није писано – бар не са поетичких гледишта – Ђ. Трифуновић учинио је велики искорак у разматрању стилских, структурних и ритмичких особености химнографских састава. Стога његов текст данас може послужити као полазиште за нова тумачења средњовековне песничке топике, допуњена недавно објављеним студијама о словенско-византијском наслеђу.

Један од химнографских састава које Ђ. Трифуновић најпре повезује са топиком најранијих словенских превода минеја⁸ јесте и Служба Светом

⁵ Ови радови односе се највише на топику у словенској хагиографији, нарочито у житијима светих жена, а у мањој мери на химнографске текстове. Види: Феро 2007, Руди 2002, Ангушева-Тиханов и Христова-Шомова 2012, Станкова 2013, Станкова 2016.

⁶ Реч је о примедби која се често упућује Курцијусовој студији, а односи се на „деформацију“ европског књижевног канона. Види: Бероу 2013: 15.

⁷ Палеославистичка истраживања одвијају се стога увек у међународном контексту шире словенске цивилизације, тзв. *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina*, према терминима које је увео Рикардо Пикјо, као и области византијског утицаја, тзв. *Византијског комонвелта*, према чувеној студији Димитрија Оболенског: *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. Види: Оболенски 1971. и Пикјо 1977, такође: Гарцанити 2007.

⁸ Управо је реч о руским рукописима са краја XI века које издаје Ватрослав Јагић, а користи и Дагмар Кристијанс као део грађе за свој каталог химнографских топоса. Види: Јагић 1886, Трифуновић 1970: 22, Кристијанс 2018: 13.

кнезу Лазару Непознатог Раваничанина. Померајући коначно уобличење службе у време након 1402. године (Трифуновић 1968: 193–199), Ђ. Трифуновић њене симболе сагледава у светлу химнографског наслеђа XIII и XIV века. Предочавајући хронолошки организован каталог лексема-симбола, највећи стваралачки замах и разноврсност он приписује првом столећу старог српског песништва, док у XIV веку традиција односи превагу над иновацијом⁹. Према Трифуновићевом схватању, песници овог раздобља више усвајају „резор симболике” из византијске поезије и библијских текстова, него што изналазе нове симболе. Ипак, употреба симбола увек се одвија на другачијим „духовним основама” сваке наредне епохе, као и у „личним спреговима” и спојевима које такође треба проучавати, на тај начин не занемарујући песничку самосвојност (Трифуновић 1970: 43–45).

Читање Службе Светом кнезу Лазару у кључу нових тополошких студија, па тако и каталога који је сачинила Дагмар Кристијанс, продубљује хоризонт разумевања савременог читаоца, веома удаљеног од средњовековног књижевног кода, а још више од позноантичких и библијских слојева топике. Ако службу посвећену светоме сагледамо као богослужбени и литерарни догађај, који у исти мах учеснике подсећа на свечев живот и пружа пример оствареног хришћанског идеала, топоси у овој визији добијају и миметичку и мнемотехничку улогу. Они учествују у грађењу одређених образаца светости – хагиотипа мученика, апостола, епископа и преподобних¹⁰ – као вида уподобљавања Христу, чија су дела увек средишњи предмет средњовековне мимезе. Служба тако има „миметичку функцију усвајања литургијске поруке, док се тежи подражавању представљених јунака” и уједно „посматра сопствени живот као део већег наратива” (Кунео 2016: 122–123). У тренутку када служба настаје, стваралац је најчешће непосредни сведок или учесник у стварању култа светога. Уписујући у текст службе прво лице, химнограф ствара и литургијско „ја” или „ми” које ће при сваком новом појању и прослављању постајати део ширег, заједничког наратива, попут оног о кнезу Лазару и Косовском боју, образујући својеврсно културно памћење¹¹. Подсећање

⁹ Још једна бинарна опозиција налик на пар *топос* : *слободна уобразиља* јесте и уобичајено схваћен однос између традиције и иновације. Ову (некада исувише упрошћену) дијалектику проблематизује пољски социолог Жежи Шацки у својој књизи *Утопија и традиција*. Види: Шацки 1990.

¹⁰ Ослањајући се на хагиологију Режинала Грегуара, Дагмар Кристијанс издваја ова четири типа светости. Више о томе види: Грегуар 1996. према Кристијанс 2018: 15.

¹¹ Културно памћење (*das kulturelle Gedächtnis*) је појам који у студије културе уводи немачки египтолог и археолог Јан Асман, ослањајући се на постојећи концепт колективног памћења Мориса Халбвакса. Он културним памћењем назива писмом фиксирану повест која је подсећање на одређену тачку у историји, згуснуту у симболичке фигуре. Као примаран

на прошле догађаје који су одредили ток живота заједнице (анамнеза), тумачење библијских и богословских текстова путем цитата, алузија и топоса (егзегеза), ту је истовремено и књижевно уобличено подражавање идеалу светости (мимеза)¹².

Служба Светом кнезу Лазару почиње једним од универзалних хришћанских топоса: *уподобљавање анђелима* или *imitatio angelorum* (Кристијанс 2018: 17–19).¹³ Слика Лазаревог усхођења на небеса, у жељено царство, варира се и у наредним стиховима¹⁴:

„видеше те где на небески свод узлете / и у жуђено ти ује радосно” – видеше те на н(ε)в(ε)сных кръгахъ въз(ъ)летвша . и възъдша въ желема ти радосно (стихире гласа првог)¹⁵

„са анђелима насеље стече” – и съ агг(ε)ли селниѣ како стежа (стихире гласа осмог)

„са зборовима анђелским у светлом боравишту” – съ лнки агг(ε)льскѣниѣ въ свѣтлѣмъ прѣбванѣи (песма седма другог канона светоме)

Топосом *анђелоподобности*, средњовековни химнограф Лазарев лик најпре измешта у небески град, у сферу невидљивог и бестелесног. Њиме он књижевно уобличава Лазарево стремљење ка потпуном бестрашћу током живота, што је једна од основних одлика светости. Остварење хришћанског идеала у овоземаљским димензијама добило је свој миметички одраз у заслуженом суживоту са анђелима након смрти. Огледање телесног у бестелесном присутно је и у сталном мотиву светог као *храма Светог Духа*, са алузијом на Прву посланицу Светог апостола Павла Коринћанима: „Или не знате да је тијело ваше храм Светога Духа који је у вама, којег имате од Бога и нисте своји?” (1 Кор. 6, 19). У четвртој песми првог канона тако сам Лазар постаје „храм Божији по заслуги” (Храмъ в(о)жѣи яви се по д(о)с(т)анѣю). Изградња храма на овом свету, и кроз њега

облик културног памћења Асман наводи присећање током празника, у литургијском виду. Песник је тај који чува сећање заједнице и обликује њен идентитет. Види: Асман 2000: 53–56.

¹² Аспект анамнезе и мимезе, као и метаморфозе верујућих кроз литургијску праксу, предмет је многобројних полемика у православној теологији, од доба патристике до данас. О томе види: Гшвантнер 2017.

¹³ Краћи део каталога топоса у Служби Светом кнезу Лазару изложен је током Друге научно-практичне школе србистике „Доминанте српске културе” (II научно-практическа школа србистике: Доминанты сербской культуры) коју је 2020. године организовао Филолошки факултет МГУ, Институт за славистику РАН и Институт за лингвистичка истраживања РАН.

¹⁴ Термин *стих* користећемо у раду условно, да означимо ритмичке целине без метричке правилности, али са правилним смеђивањем дужих и краћих слогова. О проблему стиха и колона у старој српској поезији писали смо у: Ивановић 2019.

¹⁵ Одломци из Службе Светом кнезу Лазару наводе се према преводу Димитрија Богдановића објављеном у другој књизи *Србљака*, а изворни текст према нашем издању преписа из храма Светог Николе у Старом Сланкамену. Види: Србљак 1970, Ивановић 2018.

сабирање монашке заједнице (песникова алузија на Раваницу) одражава се у симетричној слици Лазаревог тела као светог места. Песничка снага овог мотива уочава се тек у богослужбеном контексту: химнограф пише стихове намењене појању у физичком храму, у коме литургијско *сада* и *данас* учествује у претпостављеној вечности Лазаревог храма.

У истом оквиру може се тумачити још један општехришћански топос присутан у читавој служби: *бекство од света* или *fuga mundi*. Извор овог древног хришћанског топоса садржан је у Првој посланици Светога апостола Јована: „Не љубите свијета ни што је у свијету. Ако неко љуби свијет, љубави Очеве нема у њему” (1 Јов. 2, 15)¹⁶. Библијско место преобликовано је у шестој песми првог канона Светом кнезу Лазару: „маловременом славом вечну купио јеси” (маловрѣмненноу бо славницеу, вѣчноу ю искѣпниъ еси) и наставља се касније у мотиву сиромаштва, иначе карактеристичном за хагиотип преподобних: „ништим и убогим своје богатство расточио јеси” (нишиид же н оубогиидь своѣ богатъство расточиъ еси). Поменути топос гради лик кнеза спремног да се одрекне световног и пропадљивог – богатства, власти и овоземаљских уживања – како би у тој „чудној размени” стекао непролазну славу. Идеја о одбацивању светске сујете најављује познати мотив Лазаревог опредељења за царство небеско и мученичку смрт, чиме универзални топос добија нарочит симболички смисао у контексту Косовске битке.

Управо у овим песничким трансформацијама основни топос средњовековне богослужбене литературе, *imitatio Christi*, остварује се у Служби Светом кнезу Лазару пре свега као *imitatio passionis Christi* или *подражавање Христовом страдању*. У низу мотива који упућују на Лазареву спремност на жртву и проливање крви у боју, његов књижевни лик обликује се према обрасцу мученика као посебног типа светости:

„лепотама добродетельним оденув се прво / и мучења венцем украсио си се после” – Добротама добродѣтелиа одѣав се прѣвѣе . м(оу)ч(е)ниа же вѣнцемъ оукраси се послѣжде (стихире гласа другог)

„и као мученик због крви / победничким венцем венча се” – и како (моу)ченикъ к)рѣве ради повѣданидъ вѣнцемъ ѡведе се (стихире гласа другог)

„багреницом, што је крвљу својом оцрвенео јеси, одевен” – багреницею юже ѿт)рѣви свонх(ь) . о)рѣвниъ еси одѣанъ (песма осма другог канона светоме)

Слике венца и багренице упућују на ранохришћанску традицију мучирија, најстарији слој богослужбене књижевности посвећене првим муче-

¹⁶ Д. Кристијанс у својој студији наводи примере химнографског обликовања овог топоса у словенским преводима служби Светом Сави Освећеном, Јовану Психаиту и Памфилу Кесаријском. Више о томе: Кристијанс 2018: 16.

ницима. Како истиче Д. Кристијанс у својој студији, мартирске метафоре византијске поезије надахнуте су превасходно античким и старозаветним култовима приношења жртве, а књижевни узор ових служби могу се пронаћи у посланицама апостола Павла, Делима мученика, посланицама Игњатија Антиохијског и Климента Александријског, као и омилијама Јована Златоустог (Кристијанс 2018: 35). У службама посвећеним мученицима такође су широко распрострањене метафоре везане за античку агонистику и спортска надметања: прогоњени хришћани и први мученици упоређују се са борцима, „атлетама и гладијаторима Христовим” (Кристијанс 2018: 27). Наслеђе ове агонистичке топике јесте и химнографска слика *победног венца*, коју мученик (баш као и атлета након олимпијских такмичења) добија као награду за своје подвиге. У Служби кнезу Лазару поред овог мотива у стихирама сусрећемо и помен *добре трке*¹⁷ којој као публика присуствују задивљени анђели и људи: агг(ε)лы вѣнчавають того иако по вѣднителя . чл(о)в(ѣ)ци же пѣнїе съ похвалою приносятъ . чюдесе с(ε) и г(лаго)люще . ѿ како тетенїе свое съврши.

Лазарева *багреница оцрвењена крвљу* може се тумачити двојачко: она је у исти мах знамење мучеништва кроз подражавање Христовој багреници (коју су му римски војници, ругајући се, обукли пред распеће¹⁸), и стварна инсигнија Лазареве кнежевске власти. Химнограф овде стваралачки удваја сталне мотиве мучеништва: *пурпурноцрвену ризу* и *проливање крви*, истовремено упућујући на Лазара као *савладара Христа*. У кључу средњовековног схватања власти, Лазар се појављује као подражавалац Христу (*christomimetes*), „на земаљској позорници жива слика Господа који има две природе” (Гебауер и Вулф 2005: 72). Овим се миметичким процесом могу објаснити и наредни стихови:

„тада и Вишњи сугубом славом прославља те, / скиптре државне уручује у земаљском / а у небеском – царство вечно” – тогда же и вишњи сѣгъбою славою прославляетъ те . скип’три ц(а)р(ь)ствїнїе вѣрчатъ въ земльннх . въ н(ε)б(ε)сннх же ц(а)р(ь)ство вѣчное текѣ с(в)ѣте дарова (стихире гласа другог)

Разнотченије које се среће у старијем хиландарском препису (X 842) – скиптри *црквени* (цр(ь)ковныε) уместо *државни* (ц(а)рств’нїе) означава својеврсну размену инсигнија две врсте власти, такође карактеристичну за средњовековну епоху. Упечатљиво писарско одступање указује на удвајање епископског и владарског жезла – на слику цркве као духовног прототипа

¹⁷ У питању је алузија на место у Другој посланици Светог апостола Павла Тимотеју: „Добар рат ратових, трку заврших, вјеру одржах”. (2 Тим. 4, 7)

¹⁸ Д. Кристијанс наводи примере овог топоса у бројним византијским службама посвећеним, између осталих, и светим мученицама, Луцији и Ирени. Види: Кристијанс 2018: 32.

савршене државе, *отачаства*¹⁹. Уз овај песнички хијазам уланчавају се топоси иначе коришћени за образовање хагиотипа апостола или епископа:

„дани ти талант власти, богомудри, / умножио јеси сугубом благодаћу као пастир добри” – Дан’ни ти талант’ дрѣжавни б(о)гомѣдрѣ . възрастнах еси сѣгубою бл[а]г[о]д[ѣ]тїю, яко пастирь добрін (стихире гласа првог)

„пшеницодавац ништима милостив био јеси, / ову посејав у браздама ништетом исушеним / откуда у време плодова – / весеља руковети пожњео јеси” – пшеницодатель нишцидѣ м(н)л(о)стивнѣ бнлѣ еси · сїю посејавъ въ браздахъ нишцетю нсѣхшихъ · хотнудъ же въ врѣме пл(о)довѣ · веселїа рѣкоетн пожелѣ еси (песма пета првог канона)

Псаламски и новозаветни мотив *доброг пастира*, присутан најчешће у византијским службама посвећеним епископима (Кристијанс 2018: 49), одраз је схватања о светоме који Христу и апостолима подражава у проповедању јеванђеоских истина, и бризи о повереној пастви. Топос *подражавања апостолима* или *imitatio apostolorum* у Служби Светом кнезу Лазару песнички је уобличен у лику светог као пастира „христоименитог стада” које нападају „немилостиве звери” и „измаиљски непријатељ”. Нарочито је знаковито називање непријатеља „персијском најездом и гордошћу” (*перскомѣ нашѣствїю и грѣднны сѣпротнвїае се мѣдрѣ*). Оно преводи етнички идентитет противника у бици, турских нападача, на апстрактну раван духовног антагонизма, опште место које у косовским списима испуњавају често библијски Агарени или Измаилћани, а у визији средњовековног химнографа – Персијанци. У овој равни присутан је и најзначајнији семантички обрт који Лазара разликује од традиционалног хагиотипа мученика. Наиме, поетска визија иноплемених нападача замењује уобичајени (за византијске богослужбене текстове) образац мучитеља или тиранина. Посебност Лазаревог подвига састоји се у томе што он умире мученичком смрћу не од напада прогонитеља и убица, већ на бојном пољу, са оружјем у рукама, као „храбри војин”. Овај моменат издваја кнеза Лазара у односу на прве свете ратнике²⁰, чији се мученички подвиг састојао управо у одрицању од војничке службе земаљском цару, ради службе цару небеском. За разлику од њих, а и од типичне фигуре мученика, Лазар не прима своју смрт трпељиво и мирно, већ као „мужаствени” ратник, страдалник за веру „тврђи од адаманта”²¹. Као добри

¹⁹ О стилско-семантичком потенцијалу ове лексеме, задржане и у многим издањима средњовековне књижевности на савременом српском језику, види: Јовановић и Спасојевић 2021.

²⁰ О ранохришћанском култу светих ратника и његовом распрострањивању у словенској уметности и књижевности, видети: Марковић 1995.

²¹ У питању је редак пример укрштања мученичке и ранохришћанске војничке топике у словенској књижевности средњовековља. Сродна појава среће се у руској књижевности у Служби посвећеној Светом Георгију (Јурију) Всеволодовичу, кнезу-мученику који за разлику

пастир, Лазар у светла насеља путем страдалништва одводи и своју властелу. Тиме се у виђењу химнографа уз лик кнеза обликује и колективни лик „богосабраног пука”, збора косовских мученика.

Апостолима и епископима се Лазар уподобљује и у слици „пшеницо-давца”, земљорадника који обрађује хришћанску њиву, сејући пшеницу у исушене бразде (оскудне вером, знањем и врлином).²² Аграрна метафорика своје порекло има такође у Првој посланици Коринћанима (1 Кор 3. 6–9), а изобилје ових слика налази се у службама посвећеним светим апостолима, и епископима као њиховим непосредним наследницима. (Кристијанс 2018: 36, 44) Сродно делању епископа, управника хришћанске заједнице, и песнички лик Лазара, *пастирначалника* (пастырначалника), посвећен је проповедању вере, расејавању мудрости и сазнања, као и искорењивању непријатељске јереси. Како би представио сучељавање двеју религија, и истакао кнежеву улогу у учвршћивању духовног идентитета заједнице, песник неретко посеже за мотивима карактеристичним за фигуре монаха²³, светих људи у потпуности посвећених аскези и созерцавању божанске истине. Зато се свети кнез неретко метафорички назива „непоколебљивим стубом”²⁴ и „бедемом православља”. Реч је о метафорама које у својој концептуалној основи имају идеју духовне вертикале, протежности и уздицања, при чему свети својим стремљењем навише постаје посредник између небеске и земаљске сфере. Отуда и подвижнички стихови у којима Лазар вешто и искусно гради *лествицу* којом се уздиже ка врлини:

„украшену лествицу што до небеса досеже / на земљи као искусан уметник,
Лазаре, направио јеси” – Испшренинѣ лѣствницѣ, и до н(е)в(е)сь досежещѣ · на земли тако
хоудогѣ хитрьцѣ лазаре оустроилѣ еси (песма седма првог канона),

као и карактеристично прослављање светогга као *дрвета аскезе* (Кристијанс 2018: 70) које стоји у води и многим напорима доноси плодове врлине:

од других руских *страстотрнаца* (жртва политичких убистава и сплетки) умире у бици против Монгола. Више о томе види у: Спаски 2008: 141.

²²Налик на ову метафору је и представа о Лазару као трудољубивој пчели која сакупља цвеће врлине, у стихирама гласа шестог: събрахъ бо еси яко же пчела любодѣлная многоцвѣтнѣ добродѣтелъ.

²³Д. Кристијанс ове мотиве тумачи кроз схватање хагиотипа монаха као фигура које се уподобљавају мученицима, чиме аскетска топка постаје варијација на мартирску. Види: Кристијанс 2018: 53.

²⁴Нагласак на непоколебљивости и неразрушивости стуба стапа се са идејом о његовом успињању изнад овоземаљске сујете. Овај мотив није својствен само фигурама светаца – *столника*, попут Данила или Симеона, већ и других хагиотипова. Више о томе: Кристијанс 2018: 69–70. „Бедем православља” овде се може разумети као потоња варијација мотива стуба, куле и утврђења.

„код источника благочашћа засађен, / дрво плодовито Слову био си / и сваку врсту добродетељи на време / засадитељу и творцу својему предао јеси” – при источинкох бл(а)гочѣстїа насаждень · дрѣво пл(о)довито в(ь)сакъ видѣ добродѣтелиенно се быс(ть). и сего въ вѣрѣме насадителю · и творцѣ своему отдалъ еси (стихире гласа првог)

Мотивима *стуба, дрвета и лествице*, химнографско представљање Лазара наставља дуги ланац топоса српске химнографије, започет првим службама посвећеним светим монасима, Симеону и Сави²⁵. Топоси тако имају моћ да обнове сећање на две оснивачке фигуре – родоначелника светородне династије и првог архиепископа самосталне Цркве – тиме уједно учвршћујући сакрални легитимитет Лазаревића. Поетско обликовање лика идеалног хришћанског владара односи превагу над конкретним појединоцима из Лазаревог живота – мада никада није био монах, он се у служби поред крваве багренице облачи и у „светлу ризу од добродетељи” (въ ризѣ свѣтлаю от добродѣтелии облѣч(е)нь). Коришћењем аскетске топике и активирањем одређених асоцијативних веза²⁶, песник обликује литургијску поруку о континуитету власти, доводећи Лазара у миметички однос према претходницима.²⁷ У исти мах, појањем службе посвећене светом кнезу, учесници у богослужењу обликују сопствени идентитет кроз одређење према утемељујућим догађајима и фигурама прошлости: Косовска битка и њен епилог посматра се у огледалу почетака немањихке лозе. Укрштање топоса који традиционално учествују у обликовању неколико различитих хагиотипова (мученика, светих ратника, аскета и просветитеља) у Служби Светом кнезу Лазару није произвољно – оно у појединим песмама активира сасвим одређене слојеве културног сећања, повезујући кнеза са ликовима ранохришћанских мученика, претходних владара и архиепископа – митским фигурама заједничког сакралног наратива.

Зато не изненађује што се у више наврата у Служби Светом кнезу Лазару просветитељски лик светог кнеза гради врло развијеном светлосном метафориком, изворно везаном за хагиотип апостола:

²⁵ О почецима литургијског песништва, али и широком луку српске химнографије од XIII до самог краја XVII века, види: Шпадијер 2019.

²⁶ За хагиотип аскете карактеристична су и поређења са духовним лугом и цвећем, нарочито љиљаном као симболом чистоте и целомудрености (Кристијанс 2018: 66). Сродне метафоре срећу се у деветој песми другог канона посвећеног кнезу Лазару: „као ружа багренолика / и јабука благовона / и као крин пољски” – Їѣко шипкѣ багреновидни · и љбљько бл(а)говонно · и љко кринъ селни.

²⁷ Стога химнограф Лазара назива и *кореном добрим још бољег изданка*: Корѣне бл(а)гго, бл(а)жанїиѣ отрасль бнѣ еси. Овај се мотив може срести и у многим старим руским кнежевским службама. О томе види: Љохких 2019.

„светловидном зраком испуњаван / омрачена душа моја да се озари помоли се” – свѣтовид(н)ѣ здре испльняемь · омраченнѣю д(оу)шѣ мою озарити м(о)лн се (песма прва првог канона светоме)

„свећу светлећу по дану и по ноћи, Лазаре / твоје часне и светлозарне мошти стекавши / црква се весели просветљавана данас” – свѣтещю те свѣщѣ въ д(ѣ)ни . и въ нощи лазаре . твоє ч(ѣ)стнѣ и свѣтозарнѣ моши . стѣжавши цр(ѣ)квы · веселит се просвѣщаема д(ѣ)н(ѣ)сь (песма пета првог канона светоме)

„новопросијала звезда јавио си се на западу / сијајући светлим лучама својих моштију / свима вернима, а највише свом отачаству, / и ове привуче пресветлом сијању твојих подвига / и огради их светлошћу од таме несветле, Лазаре” – Новопрославшѣ звѣзда јави се на западѣ · сіає свѣтлимъ лучамъ своихъ(ѣ) мошиє · в(ѣ)сѣм(ѣ) вѣрнымъ, пате же своємъ ѿт(ѣ)чествѣ · и сѣхъ привлаче къ прѣсвѣтломъ сіанію твоихъ подвиговъ · и тѣх(ѣ) озаряє ѿтъмн несвѣтліє лазаре (песма друга другог канона светоме)

Нагомилавањем придева, именица и глагола са истим или сродним кореном, у низу етимолошких фигура и сложених епитета, стил Службе Светом кнезу Лазару у овим се песмама приближава тзв. *плетенију словес*, стилу који своје изворе такође има у књижевности тринаестог века (Мулић 1975: 7). Поређење Лазара са зраком, свећом, звездом и лучама, може се довести у везу са византијским химнама у славу апостола, у којима су они сродним метафорама представљени као „наследници Христа, Светлости света, друга светлост која просветљује свет”. (Кристијанс 2018: 39) Светлосна метафорика најчешће је одраз познавања божанске истине и способности апостола да својим проповедањем одагнају таму безбожја, незнања или јереси – она се у истом значењу приписује епископима који даље шире јеванђељско учење. Игром сазвучја и таутологијама, духовни и естетски квалитет светлости преноси се у служби непознатог песника на саме Лазареве мошти, које управо кроз материјалност и телесност пројављују божанско и невидљиво. Песник притом проговара у првом лицу једине, тражећи озарење за своју „омрачену” душу: на самом почетку канона молитвеним тоном исказује се стваралачка потреба за просветљењем и надахнућем.

Најзад, у византијској поезији устаљена метафора о светоме као звезди добија у Служби Светом кнезу Лазару нови и неуобичајен облик: Лазар се као новопросијала звезда „јавља на западу”, одакле његове мошти сијају свима вернима, али ипак „највише свом отачаству”. Светлосна топика овде се преобликује у новом културном (и географском) контексту. Опозиција Исток : Запад широко употребљавана у старој српској књижевности још од Доментијана²⁸, претпостављала је да се *отачаство* симболички смешта

²⁸ О хијеротопији у старој српској књижевности, као и о оси Исток : Запад написан је низ чланака и студија. Преглед ове литературе дат је у раду: Бабић 2022.

западно у односу на источна духовна средишта: Свету Гору, Свету земљу и Цариград. Мада је остварена светост у служби хришћански универзална, култ кнеза Лазара има нарочити значај управо за његову паству, кроз идеју духовног заступништва (ходатајства). Кнежев лик тако постаје икона моралног савршенства, образац живљења који треба следити, али уједно и „норма према којој се обликује саморазумевање и самопредстављање” (Кругер 2014: 3).

Лингвистички сагледани као предуслов споразумевања између химнографа и слушалаца, односно читалаца службе (формуле једног заједничког кода), топоси се даље могу тумачити поетички и културолошки, као начин грађења идентитета *отачаства*. Стваралац Службе Светом кнезу Лазару византијске и библијске топосе не понавља мимикријски, већ их повезује и преосмишљава, стварајући сложену симболичку фигуру кнеза који је истовремено пастир, мученик, аскета и ратник. Слојеви књижевног наслеђа не само да не замагљују аутентичног песника, већ они по себи омогућују смисао. Проучавање топике појединачног песничког текста скреће, пак, нашу пажњу на дуго трајање српске химнографије (од XIII до краја XVII века), и у њему скривену историју обликовања и учвршћивања књижевних топоса у колективном сећању.

ЛИТЕРАТУРА

Ангушева-Тиханов и Христова-Шомова 2012: A. Angusheva-Tihanov and I. Khristova-Shomova, Tropes in the liturgical rhetoric and hymnographic texts dedicated to SS Peter and Paul in the Slavonic tradition, *Palaeobulgarica*, 36(4), 18–38.

Асман 2000: J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München: Beck.

Бабић 2022: Т. Бабић, О светим местима Светог Саве: Хијеротопија Истока и Запада у Доментијановом и у Теодосијевом Житију Св. Саве, *Philologia Mediana*, 14, 173–184.

Бероу 2013: C. Burrow, Introduction to the 2013 Edition, in: *European Literature and the Latin Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 11–21.

Гарцанити 2007: M. Garzaniti, Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale, *Studi Slavistici*, 4(1), 29–64.

Гебауер и Вулф 2005: G. Gebauer and C. Wulf, *Mimésis. Culture, Art, Society (Mimesis: Culture, Art, Society)*, Berkeley: University of California Press.

Грегупар 1996: R. Grégoire, *Manuale di agiologia. Introduzione alla letteratura agiografica*, Fabriano: Monastero San Silvestro abate.

Гшвандтнер 2017: С. М. Gschwandtner, Mimesis or Metamorphosis? Eastern Orthodox Liturgical Practice and Its Philosophical Background, *Religions*, 8(5): 92, 1–22.

Ивановић 2018: А. Ивановић, *Служба светом кнезу Лазару* према препису из Старог Сланкамена, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, 13, 161–189.

Ивановић 2019: А. Иванович, Средневековая гимнография и поэтические горизонты современности, *Девятые Римские кирилло-мефодиевские чтения. Материалы конференции (Рим — Салерно, 4—9 февраля 2019 г.)*, под ред. И. Вернер, Н. Запольской, М. Обижаевой, Москва: Индрик, 80–87.

Јагић 1886: И. В. Ягич, *Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь: в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095-1097 г.*, Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук.

Јегер 2016: С. S. Jaeger, Ernst Robert Curtius: A Medievalist's Contempt for the Middle Ages, *Viator – Medieval and Renaissance Studies*, 47(2), 367–380.

Јелачић Србуљ 2007: В. Јелачић Србуљ, *Rhetorikè téchne: реторичка вештина кроз реторске веште*, Београд: Rhetorikè téchne (ауторско издање).

Јовановић и Спасојевић 2021: Г. Јовановић и М. Спасојевић, О лексеми отачаство у преводима житија Светог Саве од Доментијана и Теодосија на савремени српски језик, у: Г. Јовановић (ур.), *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI*, 95–109.

Кристијанс 2018: Д. Кристианс, *Топосы в песнопениях византийской служебной минеи и проблемы их переноса на славянскую почву*, Москва: Индрик.

Кругер 2014: D. Krueger, *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Кунео 2016: T. Cuneo, *Ritualized Faith: Essays on the Philosophy of Liturgy*, Oxford: Oxford University Press.

Љохких 2019: В. Легких, Последование святым царственным мученикам в контексте княжеской службы, *Fontes Slavicae Orthodoxae*, 3(3), 101–120.

Марковић 1995: М. Марковић, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, у: В. Ј. Ђурић (ур.), *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд: САНУ, 567–633.

Мулић 1975: М. Mulić, *Srpski izvori pletenija sloves*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Оболенски 1971: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London: Weidenfeld and Nicolson.

Пикџо 1977: R. Picchio, The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of „Slavia Orthodoxa”, *Slavica Hierosolymitana*, vol. 1, 1–31.

Прач 2005: Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Berlin-New York: De Gruyter.

Реј 2002: A. Wray, *Formulaic Language and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press.

Реј 2008: A. Wray, *Formulaic language: Pushing the Boundaries*, Oxford: Oxford University Press.

Руди 2002: Т. Руди, Средневековая агиографическая топика (принцип imitatio и проблемы типологии), у: Л. И. Сазонова (ред.), *Литература, культура и фольклор славянских народов, XIII Международный съезд славистов (Любляна, август 2003 г.): Доклады русской делегации*, Москва: ИМЛИ РАН, 40–55.

Синклер 1991: J. Sinclair, *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press.

Спаски 2008: Ф. Г. Спасский, *Русское литургическое творчество*, Москва: Издательский Совет Русской Православной Церкви.

Србљак 1970: Србљак. *Службе, канони, акатисти*, 2, приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић, превод редиговали Д. Богдановић и Ђ. Трифуновић, Београд: Српска књижевна задруга.

Станкова 2016: Р. Станкова, Библијски топоси за изобразявање на жени-светици в јужнославјанските литератури през Средновековието, *Slavia Meridionalis*, 16, 238–261.

Станкова 2013: Топоси за изобразявање на владетелја светец и светаца войн в јужнославјанската книжнина през XIII в., *Slovene. International Journal of Slavic Studies*, Vol. 2(1), 123–140.

Трифуновић 1968: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац: Багдала.

Трифуновић 1970: Ђ. Трифуновић, Стара српска црквена поезија, у: *О Србљаку. Студије*, Београд: Српска књижевна задруга, 9–93.

Уц 1998: R. Utz, 'Cleansing' the Discipline: Ernst Robert Curtius and his Medievalist Turn, in: *Medievalism in the Modern World: Essays in Honour of Leslie J. Workman*, Ed. R. Utz and T. Shippey, Turnhout: Brepols Publishers, 359–378.

Феро 2007: M. Ch. Ferro, *Sante madri. Una tipologia particolare di sante della Rus'*, *Studi Slavistici* IV, 65–83.

Шацки 1990: Е. Шацкиј, *Утопија и традиција*, Пер. с пољског, Москва: Прогресс.

Шпадијер 2019: И. Шпадијер, *Почеци српске химнографије: Савина Служба Светом Симеону*, Београд: Чигоја штампа.

Aleksandra B. Ivanovic

TOPICS AND MIMESIS IN SERVICE FOR SAINT PRINCE LAZAR

Summary

In the last few decades, literary historians have widely examined the typology and function of *topoi* in Byzantine and medieval Slavic literary texts, relying upon the philological method of Ernst Robert Curtius. Grounded in the canon of Byzantine liturgical poetry, early Slavic hymnography adopted and transformed biblical and ancient Greek *topoi* present in Byzantine texts. The topics of Serbian medieval hymnography, spanning several decades (13th–17th century), remain an almost unexplored field. By analyzing the *topoi* in the Old Church Slavonic text of the Service for Saint Prince Lazar, this paper aims to explore the role mimesis plays in the liturgical shaping of the ideal hagiotype. Several layers of *topoi* associated with different types of sanctity (holy martyrs, bishops, monks, and warriors) portray the symbolic figure of the medieval ruler. The poetic reminiscence of the saint's life forms the collective identity and cultural memory of the participants in the liturgical event.

Keywords: hymnography, service, medieval literature, prince Lazar, *topos*, Curtius, mimesis, cultural memory